

Коноваленко Т.В.*

МІЖНАРОДНІ БЕЗПЕКОВІ ОРГАНІЗАЦІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ МЕТАФОРИ

The article deals with linguistic and conceptual foundation of security mentality and with activity of such influential international security organizations as UN and NATO in the light of conceptual metaphor theory.

Постановка проблеми. Оскільки співробітництво України з міжнародними безпековими організаціями є нагальною потребою ефективного забезпечення національної безпеки, то вельми актуальним видається проаналізувати мовно-концептуальні основи безпекового мислення за П. Чілтоном (працює в Ланкастерському університеті), зокрема основні ідеологеми безпекової ідеології, яка визначає діяльність впливових міжнародних організацій, об'єктивацію за їх безпосередньої участі певних парадигм міжнародної безпеки. Посилює актуальність проблеми проведення її аналізу, що базується на концептуальних положеннях сучасної теорії політичного дискурсу та когнітивної теорії метафори, оскільки за відсутності такого поєднання теоретико-методологічних підходів аналіз міжнародних безпекових організацій у контексті визначення перспектив та можливостей подальшої участі в них України буде обмежений контент-аналізом їх основних документів у сфері безпеки. Щодо сучасного політичного дискурс-аналізу, то варто зазначити, що концептуальні погляди дослідників на проблему впливу безпекового мислення на діяльність міждержавних структур характеризує обґрунтування ними зворотного впливу мовного чинника на формування соціально-політичної реальності, що, у свою чергу, відрізняє предметні поля сучасного політичного дискурс-аналізу, який має низку сутнісних відмінностей, та політичної лінгвістики.

Ступінь вивчення проблеми. При дослідженні даної проблеми використовувалися дослідження і публікації таких вітчизняних і зарубіжних дослідників, як В.Базілев, О.Барабанов, А.Баранов, Р.Бахем, А.Бєблер, О.Білорус, О.Бодрук, Е.Будаєв, І.Валлерстайн, М.Гаврилова, П.Гайдєнко, М.Гайс, В.Дем'янков, В.Дікмманн, Ю.Качанов, І.Лакатос, Н.Мухарямов, Л.Мухарямова, П.Паршин, А.Сергунін, Д.Хан, П.Циганков, М.Шапіро, Є.Шейгал та ін. Особливої уваги заслуговує низка статей російських авторів, розміщених на шпальтах журналу Політична наука. Політичний дискурс: історія та сучасні дослідження» та присвячених визначенню сутності політичного дискурсу як предмету політичної філології, відмінностей між політичною лінгвістикою і політичним дискурс-аналізом. Практичне застосування останнього обмежується даними вченими в основному аналізом висловлювань політиків. Утім, важливим є проведення аналізу соціально-політичної дійсності, одним з системо-утворюючих елементів якої є мова. Емпіричну основу політичної лінгвістики показово сформулював відомий російський дослідник А. Баранов, який зазначав: «Основні сфери застосування політичної лінгвістики в політології пов'язані з вивченням політичного мислення політиків за мовними даними... та моніторингом... по текстах засобів масової інформації. Для роботи з цими складними феноменами були розроблені спеціальні методики — метод контент-аналізу та методика когнітивного картог-

* аспірант Національного інституту проблем міжнародної безпеки при РНБО України

рафування» [1, с. 246]. Щодо ж до дискурс-аналізу, то він має справу з мовою не стільки політиків, скільки з проявами власне політики, можливостями трансформації мови в саму реальність. Ці можливості проаналізовано російськими вченими В. Герасимовим і М. Ільїним, авторами статті «Політичний дискурс-аналіз», розміщеної на шпальтах зазначеного вище журналу. При цьому вони цитують Дж. Міда, який зробив «фундаментальний висновок» про те, що символізація неможлива поза рамками конкретного соціального контексту: «...ця символізація створює об'єкти, які тільки й існують в цьому контексті». Певною мірою, можливе й зворотне судження, що ці об'єкти самі створюють цей контекст: соціальні інститути «виробляють специфічні модули мовлення по відношенню до певних сфер життя суспільства». Частина вчених притримується думки, що людське мислення здійснюється на основі систем мовної комунікації. Ці системи допомагають конституювати концептуальні світи мовної комунікації, тісно пов'язані із структурами влади та соціумами. Концептуальні та соціальні світи, на їхню думку, є контекстами один одного» [2, с. 61-71].

Метою статі є проаналізувати мовно-концептуальні основи безпекового мислення, діяльність таких впливових міжнародних безпекових організацій, як ООН і НАТО, крізь призму теорії концептуальної метафори, одним з розробників якої є сьогодні зарубіжний вчений П. Чілтон.

Виклад основного матеріалу. До осмислення соціоутворюючої функції мови вдавалися не тільки професійні лінгвісти та представники політичного дискурс-аналізу, але й письменники та філософів, які, зокрема, аналізували феномен «ідеологічної свідомості», яка розглядалась ними не просто як «хибна свідомість», що спотворює реальність, але й як така, що цю спотворену реальність створює. Іншими словами, простежується наступний ланцюжок причин та наслідків: *мовна реальність — реальність, яка осмислюється (або ідеологічна реальність) — соціальна реальність*. Цей ланцюжок демонструє певним чином мовні конструкції, які мають не тільки пізнавально-комунікативний вимір, але й вимір онтологічний.

При обґрунтуванні впливу мовно-концептуальних основ безпекового мислення на діяльність міжнародних безпекових структур важливими є розробки зарубіжного дослідника П. Чілтона, який, досліджуючи клас антимов, поєднав методологію дискурс-аналізу з теорією когнітивної метафори Дж. Лакоффа. За П. Чілтоном, когнітивні схеми складають основи різних політичних дискурсів, у тому числі присвячених проблемам національної і міжнародної безпеки. Одна з його ранніх розробок має назву «По той бік безпеки: метафора біля межі політичної думки» (опублікована 1990 року у п'ятому номері журналу «Рабочий класс и современный мир»). Серед останніх праць відмітимо книгу «Аналіз політичного дискурсу» (російський переклад здійснено 2004 року). В роботі «Метафори безпеки: Дискурс «холодної війни» від стримування до спільного дому» П. Чілтон стверджує, що в основі «метафоричної концептуалізації міжнародних відносин, оборони та безпеки» лежать чотири наступні схеми:

1. Схема «КОНТЕЙНЕРА» (CONTAINER). Згідно з цією схемою «контейнер» містить в собі три базових елементи — внутрішня частина (з центром та периферією), прикордонна поверхня та зовнішнє середовище. Така схема, на думку П. Чілтона, є основою для позиціонування в просторі як людини, так й такого утворення як національна держава. Неважко помітити, що саме з цією схемою асоціюються концепт *оборони* і концепт *захисту*.

2. Схема «ТРОПИ» (PATH). За П. Чілтоном, ця схема пов'язана з асоціативним сприйняттям руху, в якому присутня певна висхідна точка, тропа цього руху, напрямок до мети призначення, визнання своєї *місії (призначення)*.

3. Схема «СИЛИ» (FORCE). Особливість цієї схеми полягає в тому, що вона, за П. Чілтоном, базується на суттєвому сприйнятті тиску й опору. Таким чином, простежується низка аналогій з фізичними явищами (рівновага, протидія силі, усунення такої протидії тощо). В політичному дискурсі дослідник вбачає за доцільне застосування цієї схеми до аналізу проблем, пов'язаних з обороною, опором, стримуванням, нападом, тиском.

4. Схема «ЗВ'ЯЗКУ» (LINK). Головним концептом цієї схеми є наявність взаємозв'язку між «живими істотами та предметами». На думку П. Чілтона, ця схема в політичному дискурсі може застосовуватися при описі як соціальних відносин, так і міждержавних відносин (угоди, міждержавні союзи, традиції певного типу відносин на кшталт «дружніх відносин» тощо) [3].

Спробуємо застосувати основні положення концепції П. Чілтона до аналізу такої міжнародної безпекової структури, як Північноатлантичний альянс (для певної частини населення уособлює «парадигму війни»), а також до аналізу ООН (ілюструє основні ідеології «парадигми миру»).

Основні метафоричні схеми та когнітивні метафори, які можуть бути застосовані при аналізі діяльності Північноатлантичного альянсу відповідно до парадигми колективної безпеки та її складової — колективної оборони. Основні метафоричні схеми безпеки відповідають конфігурації таким складовим метафоричної концептуалізації міжнародних відносин, оборони та безпеки, якими є КОНТЕЙНЕР, СИЛА і ЗВ'ЯЗОК. Ситуативний характер Альянсу обумовлює редукцію схеми ТРОПИ (ШЛЯХУ), яка передбачає довгострокову історичну перспективу. Водночас, ключовим словом, яке характеризує сутність воєнних союзів та підкреслює їх ситуативний характер, є слово *реагування*. Таким чином, *концепт сили* з самого початку діяльності Альянсу символізує *ідею стримування* та *ідею удару у відповідь*. У цьому контексті *ідея рівноваги* за часів «холодної війни» знайшла своє відображення в *концепції взаємно гарантованого знищення* в результаті обміну ядерними ударами. За такої ситуації реалізація *ідеї балансу* забезпечувалася двосторонніми угодами в ядерній сфері між країнами — членами Альянсу, з одного боку, та СРСР, іншого [4, с. 121-124]. Все це відповідає схемі КОНТЕЙНЕРУ, яка реалізовувалася за рахунок розширення числа країн-членів Альянсу та за рахунок створення образу просторового збільшення зони безпеки. Загалом *концепт розширення* є вкрай важливим для аналізу еволюції Північноатлантичного альянсу. З точки зору дотримання базової символіки КОНТЕЙНЕРА дуже симптоматичним видається проведення Празького саміту НАТО 2002 року, на якому було прийняте рішення про *розширення* НАТО на Схід, та приєднання 2004 року до Альянсу низки постсоціалістичних країн (Литва, Латвія, Словаччина, Словенія, Румунія, Болгарія та Естонія). Водночас, метафорична схема ЗВ'ЯЗКУ мала дуже обмежений характер, оскільки була обумовлена потребами колективної оборони. Цю схему характеризує етика солідарності *своїх* перед загрозою агресії з боку чужих; моральні зобов'язання підкріплені юридичними положеннями Вашингтонської угоди. Так, ст. 5 цієї Угоди передбачено колективну відповідальність за надання допомоги будь-якій країні Альянсу у випадку воєнної агресії проти неї будь-якої держави, яка не є членом Альянсу.

Основні метафоричні схеми та когнітивні метафори, які можуть бути застосовані при аналізі діяльності ООН, спрямованої на запобігання світовим та регіональним війнам і конфліктам. Саме тому цей міжнародний інститут є яскравим уособленням *онтології миру та парадигми глобальної безпеки*, в якій суб'єктом цієї безпеки виступає не національна держава (з її приватно егоїстичним інтересом) і не група національних держав (з їх не менш егоїстичними корпоративними інтересами), а вся сукупність держав, незалежно від розмірів їх територій та рівня розвитку. Припустимось думки, що створення ООН можна вважати втіленням в життя теорії (концепту) суспільного договору, до

розробки якою приклав чимало зусиль англійський філософ Томас Гоббс. Основні ідеологеми цієї теорії характеризували наміри світової спільноти щодо необхідності утворення ООН: угода про утворення цієї міжнародної інституції виникла внаслідок усвідомлення світовою спільнотою трагічних і катастрофічних наслідків Другої світової війни, необхідності надання новому суб'єкту світової політики ексклюзивних функцій *суверена* та повернення до просвітницької парадигми «вічного миру», відходу від практики «війни всіх проти всіх». Якщо проаналізувати основні положення одного з основоположних документів цієї інституції, яким є Устав ООН, то ми побачимо, що концепт миру є основним концептуальним положенням цього документу. В Преамбулі до Уставу ООН зазначається, що метою утворення цієї міжнародної організації є звільнення майбутніх поколінь від трагічних наслідків війн. В цій стислій формулі бачимо радикальну відмову від війни як різновиду міжнародних відносин або як *форми продовження політики* (за німецьким військовим теоретиком та істориком Карлом фон Клаузевіцем). Відповідно до цієї формули війна як інструмент вирішення міжнародних суперечок та конфліктів є «неполітикою». Імплицитно у цій формулі присутня теза про те, що війна суперечить як нормам міжнародного права, так і правам людини. Пріоритет принципу права (так само, як принципів справедливості та рівності) знайшов своє помітне відображення в положенні Преамбули щодо необхідності утвердження віри в основні права людини, цінність та гідність людської особи, рівноправ'я чоловіків та жінок, рівність прав великих та малих націй. Як відомо, знаменита «Декларація прав людини та громадянина» побачила світ в епоху Просвітництва, вважається втіленням ідеалів Просвіти. Повертаючись до базових світоглядних засад основоположних документів ООН, зробимо наголос на тому, що в розділі «Цілі та принципи» Уставу ООН зазначено: метою цієї міжнародної інституції є підтримання миру як ідеального й належного стану існування міжнародної спільноти. Отже, війна засуджується у будь-якому випадку.

Виходячи з безпекової філософії ООН та парадигми миру, які визначають базові засади діяльності цієї організації, вважаємо за необхідне охарактеризувати базові схеми концепції безпекового мислення, які відповідають цій філософії. Навіть побіжний розгляд цих схем дозволяє стверджувати про наявність всіх метафоричних схем, визначених П.Чілтоном — схем КОНТЕЙНЕРА, ТРОПИ (ШЛЯХУ), СИЛИ, ЗВ'ЯЗКУ.

Метафорична схема КОНТЕЙНЕРА. На відміну від традиційного розуміння КОНТЕЙНЕРА як національної держави або ж групи держав, яке притаманне «блоковому мисленню» та на відміну від «глобалізаційної міфології», яка передбачає руйнацію мікроконтейнерів, схема КОНТЕЙНЕРУ при аналізі діяльності ООН набуває іншого змісту. Оригінальність цього розуміння полягає в тому, що, з одного боку, зберігається модель суверенних держав (забезпечується системою міжнародного права); з іншого, — суверенна держава не є основним КОНТЕЙНЕРОМ забезпечення міжнародної безпеки. У ролі такого КОНТЕЙНЕРУ виступає вся *світова спільнота*, що, безумовно, віддзеркалюється у безпековій ідеології: порушення суверенності однієї держави не є загрозою національній безпеці тільки цієї держави, а є викликом для всієї *світової спільноти*. Подане вище розуміння КОНТЕЙНЕРУ позбавляє смислу типові для «блокової ідеології» позиції «внутрішнє/зовнішнє», «свої/чужі». Щодо останньої позиції, то вважаємо за необхідне зазначити, що в рамках інституту ООН всі члени цієї організації спільноти є «своїми». Набути статусу «чужих» вони можуть тільки, якщо не будуть дотримуватися базових міжнародних угод, принципів колективної відповідальності за долю людства, а також принципу суверенітету, інших норм та положень міжнародного права. За таких принципових для КОНТЕЙНЕРівської *онтології* характеристик будь-яка загроза для безпеки *світової спільноти*, загалом для глобальної безпеки є по суті *внутрішньою загрозою*, яка повинна бути ліквідована або локалізована спільними колективними зусиллями всіх членів між-

народної спільноти. У випадку необхідності військового втручання з метою підтримання або відновлення миру основоположними документами ООН передбачено участь військових контингентів країн-членів ООН у складі міжнародних миротворчих сил та створення колективних збройних сил. Таке розуміння КОНТЕЙНЕРУ та форм колективних дій суттєво відрізняється від характеристик парадигми колективної безпеки, в рамках якої КОНТЕЙНЕР розуміється занадто звужено, внаслідок чого *ідеологема інтересу* позбавляється свого універсального змісту та відображає не всезагальний інтерес членів *світової спільноти*, а лише приватний, корпоративний інтерес певної країни або групи країн.

Метафорична схема ТРОПИ (ШЛЯХУ). На відміну від НАТО інституція ООН базується на місіонерській та, навіть, на месіанській ідеології, яка, у свою чергу, базується на ідеях Просвіти. Перш за все, мова йде про концепт «вічного миру», який тісно пов'язаний з міфологемою «кінця історії». Подібне утопічне історіософське бачення виходить з уявлення про те, що стан війни є універсальною характеристикою історії, яка у певному теологічному вимірі може асоціюватися зі станом гріхопадіння. На відміну від «гріховної» історії людства ідеологеми Просвіти виступають секуляризованим аналогом християнської ідеї «кінця світу». Подібні просвітницькі світоглядні позиції характеризують морально-етичний вимір ідеології ООН. Так, в основних документах ООН подано перелік основних цінностей, на яких базується базова Угода між країнами-членами ООН. Йдеться про права людини, людську гідність, справедливість тощо. Суттєвою ознакою звернення інституції ООН до просвітницької спадщини є її *космополітична домінанта*, тобто визнання вищої цінності людства по відношенню до цінності конкретного етносу, нації, окремої національної держави.

Метафорична схема СИЛИ. Для зрозуміння відмінностей, що існують у практичному застосуванні схеми СИЛИ стосовно інституції ООН та НАТО у контексті заміни сьогодні *концепту війни на концепт поліцейської акції*, важливу роль відіграє усвідомлення відсутності поділу на внутрішній та зовнішній простори застосування сили. Слід підкреслити, що метафорика СИЛИ значною мірою живиться образами буття. Так, *парадигма балансу сил* пов'язана зі сферою фізичної статички, де два або більше центрів сили урівноважують один одного. Очевидно, що таке розуміння центру сили базується на просторовій онтології «внутрішнє/зовнішнє». Інакше кажучи, для кожного з центрів сили інший аналогічний центр є зовнішнім. Водночас, якщо маємо його самоототожнення, інший центр сили набуває вже ознак внутрішнього центру сили. Повертаючись до схеми СИЛИ в рамках реалізації парадигми миру та до практичної діяльності інституції ООН, важливо зазначити, що за відсутністю позиції «внутрішнє/зовнішнє», центр сили є тільки один. І такий центр сили ототожнюється зі всією світовою спільнотою.

Потенційний агресор в рамках даної схеми не сприймається як суверенний центр сили, оскільки він вважається порушником тільки у сфері внутрішнього центру сили. Саме тому застосування до нього заходів покарання обмежується поліцейськими акціями в межах окремих країн. Вектор застосування сили йде в зворотному напрямку по відношенню до блокових парадигм безпеки, зокрема до парадигм колективної або кооперативної безпеки. Характерною особливістю метафорики сили в рамках інституції ООН є відсутність концепту колективної оборони в ідеологіях та технологіях застосування сили. Натомість, такі ідеології характеризує редуція власне воєнної метафорики, на користь метафорики суто юридичної. Мова йде про більш широке використання в програмно-цільових міжнародних документах термінів *злочин* і *кара*, аніж термінів *напад* і *оборона*.

Метафорична схема ЗВ'ЯЗКУ. Для усвідомлення специфіки застосування цієї схеми при аналізі діяльності інституції ООН вважаємо за необхідне вказати на відсутність поділу між «своїми» і «чужими», що можна пов'язати з основними ідеологемами епохи Просвітництва. Все це обумовлює специфічну лексику, притаманну сучасному політичному

дискурсу щодо ООН, що має безпосереднє відношення до схеми ЗВ'ЯЗКУ. Якщо в «блокових ідеологіях» лексика, пов'язана з метафорикою «своїх», поширюється тільки на союзників або «стратегічних партнерів», то в ідеології ООН ця лексика має відношення до всіх без винятку членів світової спільноти. Ця лексика містить такі словосполучення як «дружні відносини» між країнами, які треба «всіляко розвивати», а також такі слова, як «солідарність», «співробітництво», «узгодженість дій».

Підсумовуючи сказане, зробимо такі **висновки**. Усвідомлена експлікація метафоричних схем П. Чілтона може мати неабиякий евристичний ефект для розробки безпекових теорій, оскільки вона може сприяти позбавленню від примітивних міфологізованих уявлень, а також визначенню меж раціональності в безпековому мисленні.

Будь-яка концепція (парадигма) міжнародної безпеки (загалом будь-який безпековий дискурс) може бути адекватно інтерпретована та осмислена за допомогою поєднання цих схем. При цьому особливу роль відіграють схеми КОНТЕЙНЕРА і ЗВ'ЯЗКУ.

Важливо відмітити, що відомий зарубіжний лінгвіст П. Чілтон дуже ґрунтовно, послідовно та системно проаналізував основні метафоричні конструкції національної та міжнародної безпеки. Базуючись на цих теоретичних конструкціях, окреслив можливі сценаріїв їх реалізації ц політичній практиці та міжнародних відносинах. Екстраполюючись від концептуальних поглядів цього дослідника, можна припустити, що всі архітектурні метафори («спільний європейський Дім», «німецький Дім»), які вчений протиставляє метафорі КОНТЕЙНЕРА, в дійсності є нічим іншим, як модифікацією того ж КОНТЕЙНЕРА. За такою логікою, можна певним чином пояснити, чому Європейський Союз сьогодні налаштований на те, щоб «огородити» себе міцним «інституційним парканом» від певних зовнішніх впливів (низки держав), а також зрозуміти нинішню політику ЄС щодо України.

Практичне застосування концепції П. Чілтона, безумовно, сприятиме вирішенню питання щодо доцільності набуття Україною членства у такій міжнародній безпековій структурі як НАТО; може певним чином вплинути на суспільну думку з цього питання, а також послугувати спростуванню аргументів тих, хто активно виступає проти реалізації євроатлантичного курсу України. У цьому контексті зазначимо, що базові цінності дискурсу миру (такі, наприклад, як утвердження стану миру як найважливішої міжнародної норми, принципів рівності прав великих та малих націй, суверенітету, верховенства права у вирішенні будь-яких питань міжнародних відносин тощо) виступають сьогодні в ролі регулятивного ідеалу міжнародних відносин. На перешкоді практичному втіленню цього ідеалу — фундаментальні інтереси потужних світових гравців. Розбіжність їхніх інтересів обумовлює обмеження сфери дії та реальні можливості поширення безпекового мислення на процеси вироблення рішень міжнародними безпековими структурами.

Література

1. Баранов А. Н. Введение в прикладную лингвистику / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. Филолог. факультет. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 358 с.
2. Герасимов В. И., Ильин М. В. Политический дискурс-анализ // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. — 2002. — № 3. — С. 61-71.

3. Chilton P. A. Security metaphors: Cold war discourse from containment to common house. N.Y. etc. Lang, 1996. — 468 p.; основний зміст цієї книги подано в журналі «Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования» (2002, № 3, с. 125-139).
4. Пионтковский А. Кризис институтов международной безопасности в свете иракского конфликта // Ядерный контроль. — 2003.— № 2. — С. 121-124.